

УДК 929:811.161.2'366

О. І. Бондар

**ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ МОРФОЛОГІЇ В МОНОГРАФІЇ
ПРОФЕСОРА С. П. БЕВЗЕНКА "ІСТОРИЧНА МОРФОЛОГІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ"**

У статті йдеться про розв'язання найважливіших дискусійних проблем з історії української граматики у монографії професора С. П. Бевзенка "Історична морфологія української мови".

Ключові слова: професор С. П. Бевзенко, історична морфологія, українська мова.

The article deals with the dissolving of the most important and debatable problems of the Ukrainian grammar history in the monograph of professor Stepan Bevzenko "Historical morphology of Ukrainian".

Key-words: professor S. P. Bevzenko, historical morphology, Ukrainian language.

Найосновніша праця професора Степана Пилиповича Бевзенка, яка зробила його відомим не тільки в Україні, а й далеко за її межами, — це наукова монографія “Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору)”, що вийшла друком у Закарпатському обласному видавництві в 1960 році. Вона містила не тільки глибокий науковий аналіз морфологічних процесів, що відбувалися в українській мові протягом багатьох століть. Відзначаючись водночас доступним викладом складного матеріалу, ця книжка відразу стала незамінним підручником для філологічних факультетів університетів.

Звісно, постала ця фундаментальна наукова праця не на порожньому місці. Ще 1953 року вийшла друком перша книжка С. П. Бевзенка “Нариси з історичної граматики української мови: Морфологія”, що стала помітним явищем у науковому житті України. Навіть академік Л. А. Булаховський позитивно оцінив її, попри те, що пізніше сам Степан Пилипович відгукувався про неї досить скептично. Безумовно, це свідчить про неабияку вимогливість вченого до себе. Власне, як би її не оцінювали, але вона стала тією підвалиною, на якій пізніше постала капітальна праця з історії української мови. Саме завдяки своїй першій монографії молодий вчений був помічений, і Л. А. Булаховський запросив його взяти участь у праці над академічним виданням “Історія української мови”. На жаль, після смерті академіка Л. А. Булаховського колектив розпався. Та доля була прихильна до С. П. Бевзенка: доклавши чимало зусиль, свою частину роботи він завершив і домігся, щоб його капітальна праця не пропала даремно. Доброю волею випадку автора підтримало керівництво Закарпатської області, і в Ужгороді, куди він потрапив після аспірантури за призначенням, 1960 року побачила світ його незабутня “Історична морфологія української мови”.

Працюючи над своїм дослідженням, С. П. Бевзенку доводилося постійно стикатися з багатьма проблемами, невирішеними на той час. До того ж, слід пам’ятати про час написання праці — доба тоталітарного режиму, коли не можна було виходити за межі вже ніби назавжди встановлених під впливом ідеологічних та політичних догматів наукових істин, і будь-яка ініціатива чи спроба якогось новаторства не допускалася. Автор знав про незавидну

долю цілого ряду українських вчених, в тому числі й мовознавців. Варто лише нагадати, що коли Степан Пилипович написав кандидатську дисертацію, то виникли проблеми з опонентами, бо переважна частина вчених була репресована в ході боротьби з “марристами”, що розгорталася напередодні. Тому взятися за історію української мови на той час — значить проявити також і певну громадянську мужність.

Вихідними формами для дослідження стали форми найдавнішого періоду існування спільносхіднослов'янської мови — VI-VII ст. н. е. Далі вчений взяв ще кілька зрізів існування української мови: XI-XII ст., XIII-XIV ст., XV-XVI ст. і сучасний стан. Вчений виходив із тези про безперервність, поступовість і повільність мовних змін, тому кожна конкретна зміна протяжна в часі, відбувається неоднаково в різних українських територіальних діалектах. Він наполягав також на наявності відносного поступального руху мовної системи. Мова розвивається, писав він, “в напрямку до вдосконалення її як засобу спілкування” (с. 6), виділяючи при цьому дві тенденції: тенденцію до уодноманітнення й уніфікації форм (вона є домінуючою) паралельно з недомінантною тенденцією до диференціації форм і тенденцію до виразності мовних форм.

Усі морфологічні зміни С. П. Бевзенко поділяв на зумовлені фонетичними змінами, граматичною індукцією, чи аналогією, злиттям двох слів у одне слово і морфологічні зміни, зумовлені перерозкладом.

Звичайно, дослідження С. П. Бевзенка ґрунтувалося на найновіших досягненнях тодішньої історичної науки, і ряд питань розглядалися досить традиційно, наприклад, поділ на частини мови, виділення типів стародавніх відмін іменників, їх перегрупування тощо. Але в коло зацікавлення С. П. Бевзенка потрапило чимало й проблем, які або взагалі не дістали належного наукового висвітлення, або залишалися дискусійними.

У цій статті ми зупинимося на головних таких проблемах, розв'язаних професором С. П. Бевзенком в монографії “Історична морфологія української мови”.

Так, в українській мові давнього періоду (XI-XII ст.) іменники -Ъ-, -јЪ- основ в орудному відмінку однини мали флексії -ьмь, -ьмь

(*стольмь, коньмь*), тоді як у старослов'янській мові існувала флексія *-омь, -емь* (*столомь, конемь*). Традиційно вважалося, що флексії *-ьмь, -ьмь* — це східнослов'янські новотвори. Аналіз великої кількості стародавніх писаних пам'яток дозволив С. П. Бевзенкові переконливо аргументувати своє розуміння: ці флексії існували ще в праслов'янській мові як її територіальний різновид (сс. 21, 43), хоч, звісно, виникли під впливом *-ѣ* відміни. Саме така думка панує в науці й нині.

Особливо цікавою є проблема походження українських іменників чоловічого роду на *-о*, типу *Юрко, Дніпро, батько, дядько, соловейко, хвалько, Руденко, барило, дурило*. Академік О. О. Шахматов та професор В. Сімович вважали, що ці іменники мали колись середній рід, як і всі іменники на *-о*, на кшталт *відро, вікно, гніздо, озеро, сідло*. І тільки на ґрунті української мови вони набули чоловічого роду. В. Шимановський твердив про суто фонетичні причини. Професор М. Грунський вбачав тут вплив кличного відмінка. С. П. Бевзенко звернув увагу на те, що такі форми не є тільки винятковим явищем української мови, трапляючись також і в білоруській, і в сербській, і в чеській, і в болгарській, і в говорах російської мови. А на східнослов'янському ґрунті вони відомі вже з найдавніших часів, фіксуючись у писаних пам'ятках, у договорах з греками та ін. Степан Пилипович пропонує своє оригінальне і добре аргументоване пояснення: іменники чоловічого роду на *-о* не змінили середній рід на чоловічий, бо ніколи не мали середнього роду, а зазнали впливу іменників середнього роду. По-перше, вчений вважає, що особові імена чоловічого роду на *-о* зазнали такого впливу ще на ґрунті праслов'янської мови внаслідок десемантизації спочатку здрібно-пестливих назв типу *Володимерко*, оскільки здрібно-пестливі імена, безумовно, пов'язані з середнім родом (с. 33). По-друге, він виявляє тут різні процеси щодо інших іменників чоловічого роду на *-о*. Так, ряд гідронімічних назв типу *Дніпро*, діалектні форми *Дністро, Псло, Ворскло* утворилися під впливом іменників середнього роду і, справді, мали спочатку середній рід, на що вказує факт хитання в роді цих іменників, який добре засвідчують діалекти: *Дніпро* (він) — (паралельна форма Дніпр) і *Дніпро* (воно), *Дністро* (він) — (паралельна літературна форма *Дністер*) і *Дністро* (воно). І по-третє, інші іменники типу

Петро, Павло, Гаврило, дядько, соловейко набули флексій, властивих для середнього роду внаслідок аналогії до вже наявних іменників чоловічого роду на *-о*, які витворилися раніше.

Цікаво й оригінально професор С. П. Бевзенко розв'язує питання про походження в південно-західних говорах української мови форм орудного відмінка іменників жіночого роду на *-ов, -ев*. В науці того часу панувала думка, що форми типу *руков, головов, вулицев, землев* є наслідком впливу західнослов'янських мов, зокрема словацької і чеської. Автор "Історичної морфології української мови", ретельно вивчивши говори української мови, ставить під сумнів цю думку, яка, здавалося б, є очевидною. Річ у тому, що крайні західні українські говори, які межують із словацькими, якраз і не мають таких форм, натомість там виступають форми типу *руком, головою, пшеницьом*. Крім того, наявність форм на *-ев* навіть у деяких російських говірках, а також їх рання фіксація в давніх пам'ятках ще більше підкріплює думку професора С. П. Бевзенка.

У монографії вчений не оминає і особливо важкі питання, які не дістали належного розв'язку, але підходить до них з особливою обережністю. Так, наприклад, це стосується питання виникнення суплетивізму у відмінюванні предметно-особових займенників української мови (*він — його*). С. П. Бевзенко розглядає різні наявні спроби вирішити це питання: незручність збігу однини й множини займенника у формі *и*, тенденцію уникнення для повнозначних слів занадто коротких форм, зникнення зв'язку між формою називного і формами непрямих відмінків внаслідок того, що останні стали вживатися лише в постпозиції до інших слів. У праці вказується, що наведені пояснення мають певну рацію, але вони не з'ясовують питання в цілому. Вчений, не вважаючи за доведену свою гіпотезу, обережно подає її як можливий варіант розв'язку вищезазначеної проблеми. Він пов'язує виникнення суплетивності з диференціацією функцій суплетивних форм. Так, займенники *и, є, я* вживалися у функції означено-вказівних, тобто виконували роль своєрідного означеного артикля, тоді як *онь, она, оно*, тільки частково змінили своє первісне значення, перетворившись із вказівних третього ступеня віддаленості, тобто предметно-вказівних на предметно-особові. Форми ж непрямих відмінків вже здавна були

полісемантичними. Крім первісного свого значення вони здавна набрали ще й предметно-особового значення, а форма родового відмінка стала виступати також зі значенням присвійності. Форми непрямих відмінків, закріпивши поступово за собою предметно-особове значення як основне, ввійшли в тісний контакт з близьким за значенням вказівним займенником *онъ, она, оно*, який підпавши змінам, дав разом із непрямыми відмінками займенника *и, є, я* нове займенникове утворення — предметно-особовий займенник (с. 158). Ці міркування й досі залишаються актуальними.

Чимало не до кінця з'ясованих питань стосується розвитку форм українського дієслова, зокрема форм теперішнього часу 2-ої і 3-ої особи однини. На той час вважали, що форми сучасної української мови типу *несеш* сягають ще спільносхіднослов'янської мови, у якій паралельно існували форми *несєши* і форми *несєшь*. Остання форма, утворена шляхом часткової редукції кінцевого *-и*, закріпилася в давньоукраїнській мові, і з неї виникла сучасна форма. А велику частотність вживання форм на *-ши* в давньоруських пам'ятках пояснюють впливом старослов'янської мови. С. П. Бевзенко ставить під сумнів це положення. “Дані української мови, — пише вчений на с. 275, — дають більше підстав вважати для живої мови найдавніших слов'ян (в усякому разі для південно-західних староруських діалектів, що лягли в основу української мови) основною і разом з тим найдавнішою формою для 2-ої ос. одн. теперішнього часу форму на *-ши*”. Він цілком слушно мотивує свою думку тим, що в дієсловах I, II, III класів кінцевим голосним основи дієслів був звук *є*, який в 2-ій ос. одн. стояв безпосередньо перед особовим закінченням *-ши*. Якби в давнину цей звук *є* знаходився у позиції перед *-шь*, після занепаду зредукованих він би зазнав подовження і через стадію дифтонга перейшов би в *і*. Тобто, замість форм *несеш*, виникли б форми типу *несіш*. Якщо цього не сталося (навіть у жодних говорах не фіксуються такі форми, тому немає також підстав вважати, що в даному разі подіяла аналогія до інших особових форм з *є*), то це тільки свідчить, що в давньоукраїнській мові були форми не *несєшь*, а *несєши* з кінцевим *и*, тим більше, що діалектологи знаходять форми на *-ши* в деяких сучасних говорах української мови. Природнішим буде припустити, на думку С. П. Бевзенка, *-ши* скоротилося в *-шь* пізніше,

вже в той час, коли розпочався процес занепаду зредукованих, тому зміни з попереднім *e* не відбулися, натомість *ь*, втративши звукове значення, залишив після себе спочатку тільки м'якість *ш'*, що зникло ще пізніше внаслідок депалаталізації шиплячих в українській мові.

Непростим питанням є і витворення в сучасній українській мові дієслівних форм 3-ої ос. одн. теперішнього часу. Воно складається з двох окремих питань: 1) яку флексію мала стародавня форма — *-ть* чи *ть'*?; 2) як виникли форми без кінцевого *-ть* у дієсловах I дієвідміни?

Перше питання більшість істориків мови з'ясовували так: старішою праслов'янською формою була форма на *-*tь*, з якої пізніше, але теж ще на ґрунті праслов'янської мови, виникла форма на *-*tь*, яка закріпилася в східнослов'янських мовах і зараз існує в російській мові. Вона виникла внаслідок ствердіння кінцевого приголосного за аналогією до інших форм за умов так званого *sandhi*, тобто в абсолютному кінці слів при тісному сполученні їх у мовленні з іншими словами, що починаються на тверді звуки. У старослов'янській же мові побутувала найстародавніша флексія *-ть*. Виходило, що рясні фіксації форм 3-ої ос. одн. дієслів теперішнього часу в давньоруських писаних пам'ятках пояснюються впливом старослов'янської мови. С. П. Бевзенко переконливо довів, що форми на *-ть* типу *ходить*, *носить*, *двигнеть* були живими формами мови східних слов'ян найдавнішої доби (с. 278). А російське тверде *-т* у цих формах (*ходит*, *носит*) і аналогічні форми в деяких українських говорах є вторинними. Найдавніші їх фіксації стосуються XIV ст., раніші випадки вживання їх рідкісні.

Друге, вельми важливе, питання про зникнення кінцевого *-ть* в дієсловах I, II, III класів. С. П. Бевзенко вважає його дуже давнім явищем, оскільки воно фіксується як найдавнішими пам'ятками старослов'янської, так і давньоруської мови. Причому на спільнослов'янському мовному ґрунті картина в цьому відношенні близько відповідала тій, що нині маємо в сучасній українській літературній мові. Форми без *-ть* поруч із формами з особливою флексією певний час існували як діалектне явище у всіх слов'янських мовах, але з часом вони в силу якихось причин знову дістали імпульс до життя, набрали широкого розвитку, охопив-

ши майже всі слов'янські мови (с. 283). Звичайно, проблема залишилася нерозв'язаною остаточно, але професор С. П. Бевзенко зміг намітити правильні підходи до її розв'язання.

Вчений дбайливо і уважно ставився до фактів, засвідчених у писаних пам'ятках. Він прекрасно розумів, що свідчення писаних пам'яток далеко не завжди відбиває реальний стан речей у живому народному мовленні або їх можна трактувати по-іншому. Так, на підставі того, що у писаних пам'ятках XII-XIII ст. аорист трапляється вкрай рідко, історики мови робили висновок про те, що в цей час аориста як живої форми в давньоукраїнській мові не було. С. П. Бевзенко, уважно проаналізувавши тексти, зробив висновок, що майже повна відсутність аориста в текстах зовсім не говорить про його занепад в живій мові, а повністю зумовлена контекстом. “Якихось інших форм минулого часу, крім перфекта, — писав вчений, — в даних випадках годі чекати, бо ж скрізь тут говориться про минулу дію, результати якої наявні чи, в усякому разі, повинні бути наявні в кожен момент мовлення” (с. 293). А тому, слід вважати, що аорист, як жива форма втратився не в кінці XI ст., а пізніше в к. XII — на поч. XIII ст., робить він слушний, обґрунтований висновок.

Шануючи і поважаючи наукові авторитети, професор С. П. Бевзенко не йшов безоглядно за ними у тлумаченні спірних питань, делікатно виявляв критичне ставлення і глибоко обґрунтовував свою оригінальну точку зору. Такий науковий об'єктивний підхід можна продемонструвати на розв'язанні ним питання про витворення форм дієслів минулого часу на *-в* (/ǃ/) з давніших форм на *-ль* (*ходиль* → *ходив*). Він розглядає дві панівні на той час точки зору. Найпоширенішою була точка зору, підтримувана такими видатними вченими-мовознавцями, як О. О. Потебня, Е. Огоновський, О. Шахматов, С. Смаль-Стоцький, Є. Тимченко та ін., про фонетичний характер переходу *-ль* в *-в*, подібно до того, як це ми маємо в колишніх звукосполюках із *-ьл-*, *-ьл-*, наприклад: *вълкъ* → *вовк*, *жьлтъ* → *жовтий*. С. П. Бевзенко детально показує неспроможність такого погляду: 1) фонетичні позиції цих явищ абсолютно різні; 2) відсутність змін у такій самій позиції, що й у дієсловах минулого часу, у інших словах, наприклад, іменниках *віл*, *стіл*; 3) цю відсутність не можливо пояснити аналогією форм *віл*,

стіл до форм непрямих відмінків, бо, в такому разі, чому не поділяла така ж аналогія в дієсловах, наприклад, *носив* до *носила*, *носило*, *носили*?; 4) перебіг цих двох змін не збігається в часі; 5) зміна в дієслівних формах минулого часу чоловічого роду однини не пов'язана з занепадом зредукованих (с. 313-314).

Представники іншого підходу до трактування зазначеної зміни (К. Михальчук, А. Кримський) вважали, що форми минулого часу з активного дієприкметника на *-ль* виникли синтаксичним шляхом внаслідок змішування активного дієприкметника минулого часу на *-ль* з активними дієприкметниками минулого часу на *-въ*. Цей підхід, — зазначає С. П. Бевзенко, — не можна вважати достатньо обґрунтованим через те, що вищевказані дієприкметники мали в давній час зовсім різні синтаксичні функції, а тому не могли змішуватися (див. с. 317).

Проаналізувавши величезну кількість писаних пам'яток, Степан Пилипович розвиває здогадку П. Бузука про те, що в даному разі повинно йтися не про фонетичну чи синтаксичну зміну, а про результат морфологічної аналогії, зумовленої впливом дієприкметників на *-въ*, *-въши* на дієприкметники на *-ль*. І саме у зв'язку з тим, що з часу заміни форми дієприслівників на *-в* стали збігатися з формами минулого часу однини чоловічого роду, в українській мові сталася втрата дієприслівників на *-в*.

Таким чином, у “Історичній морфології української мови” професор С. П. Бевзенко розв'язав чи намітив розв'язок цілого ряду важливих проблем щодо розвитку морфологічної системи української мови, належним чином обґрунтувавши свої погляди.

Сплинуло вже 45 років, з дня виходу незабутньої “Історичної морфології української мови”, та вона значною мірою і сьогодні не втратила своєї наукової ваги.

Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору). — Ужгород, 1960. — 416 с.